

# ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Στο Βυζάντιο, όπως και σε όλα τα άλλα μεσαιωνικά κράτη, κύρια πηγή εισοδήματος ήταν η εκμετάλλευση της γης. Από την καλλιέργεια της γης οι κάτοικοι αποκτούσαν το πιο σταθερό τους εισόδημα και από τη γεωργική παραγωγή το κράτος συγκέντρωνε τους περισσότερους φόρους του. Παρ' όλα αυτά η γεωγραφική θέση και η έκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, καθώς επίσης και η ύπαρξη για πολλούς αιώνες ενός σταθερού νομισματικού συστήματος βοήθησαν, ώστε να αναπτυχθεί η αστική οικονομία περισσότερο από ό,τι σε άλλα μεσαιωνικά κράτη. Στο σημείο αυτό ουσιαστική στάθηκε και η συμβολή των αξιόλογων αστικών κέντρων που διατηρήθηκαν ολόκληρη τη βυζαντινή περίοδο σε διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας. Γιατί ποτέ δεν έπαψαν να υπάρχουν στην ανατολική Μεσόγειο σημαντικές πόλεις που διέσωζαν την αρχαιοελληνική, ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση.

Εκτός από την Κωνσταντινούπολη που το μέγεθος, η οχύρωσή της, ο πλούτος και η πολυτέλειά της έμειναν μυθικά για τους λαούς της δυτικής και της βόρειας Ευρώπης, υπήρχαν πολλές άλλες μικρές και μεγάλες πόλεις που ξεχώρισαν ως διοικητικά ή εμπορικά κέντρα. Τους πρώτους αιώνες, πόλεις, όπως η Αλεξάνδρεια και η Αντιόχεια (Θεούπολις), συναγωνίζονταν την πρωτεύουσα σε πληθυσμό, κίνηση και λάμψη. Κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο τα αστικά κέντρα περιορίστηκαν σε έκταση και οι κάτοικοί τους ελαττώθηκαν. Πόλεις όμως, όπως η Θεσσαλονίκη, το Δυρράχιο, η Αδριανούπολη, το Αμόριο, η Σμύρνη, η Τραπεζούντα γνώρισαν σημαντική ανάπτυξη. Ακόμη και μικρότερες πόλεις της Μικράς Ασίας και της Βαλκανικής επέζησαν κατά την περίοδο αυτήν ως πόλεις-κάστρα και αποτέλεσαν στρατιωτικά, συγκοινωνιακά και εμπορικά κέντρα, αλλά και διοικητικές περιφερειακές πρωτεύουσες των θεμάτων, ενός νέου τότε στρατιωτικού και πολιτικού θεσμού.

Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο η διάσπαση του κράτους βοήθησε στην αποκέντρωση και στην ανάδειξη περιφερειακών αστικών κέντρων. Ο Μυστράς, η Άρτα, τα Γιάννενα, η Βέροια, η Καστοριά, η Θεσσαλονίκη, οι Σέρρες, το Διδυμότειχο, η Αδριανούπολη, η Σωζόπολη, η Αίγινα, η Νίκαια, η Ηράκλεια, η Σινώπη, η Τραπεζούντα είναι μερικές μόνο από τις πόλεις που αναπτύχθηκαν κατά την περίοδο αυτήν.

Ένα μεγάλο ποσοστό από τους κατοίκους των βυζαντινών πόλεων ασχολούνταν με τη γεωργία, καλλιεργούσαν δηλαδή

την έξω από τα τείχη περιοχή. Δεν ήταν λίγοι όμως και αυτοί που ασχολήθηκαν με την αστική οικονομία. Στην κατηγορία αυτήν περιλαμβάνονται όλοι όσοι άσκησαν διάφορα ελευθέρια επαγγέλματα και όσοι ασχολήθηκαν με τις τέχνες και το εμπόριο. Οι πηγές της μεσαιωνικής περιόδου δίνουν πληροφορίες για πολλά επαγγέλματα, που μερικές φορές παρουσιάζουν μικρές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους.

- Σαλδαμάριοι, μακελλάριοι, χοιρέμποροι, ιχθυοπράτες, κάπηλοι, αρτοποιοί και μάγκιπες ασχολούνταν όλοι με την παρασκευή ή τη διακίνηση τροφίμων.

- Οικοδόμοι, εργολάβοι, τέκτονες, λιθουργοί, πελεκάνοι, λεπουργοί, μαρμάριοι, γυψοπλάστες, ασκοθυράριοι και ζωγράφοι αποτελούσαν τη μεγάλη ομάδα των εργαζομένων που έπαιρναν μέρος στις κάθε είδους οικοδομικές επιχειρήσεις.

- Οι ιστουργοί, οι υφάνται, οι ποικιλταί, οι καταρτάριοι, οι πρανδιοπράτες, οι μεταξοπράτες, οι σηρικάριοι, οι βεστιοπράτες, οι οθονιοπράτες, οι κναφείς ασχολούνταν όλοι με την κατασκευή ή το εμπόριο υφασμάτων.

- Οι λωροτόμοι, οι χαλκείς ή χαλκοματάδες, οι κεραμείς, οι χυτροπλάστες, οι τοαγκάρηδες, οι ραφτάδες, οι αμαξάδες κατασκεύαζαν ή πουλούσαν διάφορα είδη απαραίτητα για την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, ενώ οι δορυξόδοι και οι τοξοποιοί ήταν ειδικοί στην κατασκευή των αντίστοιχων όπλων.

- Οι μυρεψοί, οι κηρουλάριοι και οι σαπωνοπράτες παρασκεύαζαν και πουλούσαν αρώματα, κεριά και σαπούνια, ενώ οι αλυκάριοι ήταν εξειδικευμένοι στη συγκέντρωση αλατιού από τις αλυκές.

- Υπήρχαν ακόμη αργυροπράτες, αργυραμοιβοί, καταλλάκτες και τραπεζίτες για την ανταλλαγή νομισμάτων, πολύτιμων μετάλλων και πολύτιμων λίθων και φυσικά διδάσκαλοι, ιατροί, ταβουλλάριοι ή συμβολαιογράφοι και νομικοί, οι οποίοι προσέφεραν στους κατοίκους των πόλεων και των γύρω χωριών τις εξειδικευμένες υπηρεσίες τους.

Ο πλούσιος αυτός κατάλογος επαγγελματιών, που φυσικά δεν είναι πλήρης, δείχνει το πλήθος των επαγγελμάτων, τα οποία αναφέρονται από τις βυζαντινές πηγές.

Στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας όλοι οι επαγγελματίες, που ασκούσαν το ίδιο επάγγελμα, ήταν οργανωμένοι σε σωματεία ή καλύτερα σε «συστήματα», σύμφωνα με τη βυζαντινή ορολογία. Μέσα από τις οργανώσεις αυτές οι επαγγελματίες προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν τα προνόμια και

2. Πλανόδιος έμπορος. Μικρογραφία από το χειρόγραφο *Ιερά Παράλληλα Ιωάννη Δαμασκηνού*, 800-840, Παρίσι, *Bibliothèque Nationale*, κώδ. *Par. Gr. 923*, φ. 20β.

3. Οικοδόμοι επί το έργον. Μικρογραφία από εικονογραφημένο *Ψαλτήριο*, 857-865, Παρίσι, *Bibliothèque Nationale*, κώδ. *Par. Gr. 20*, φ. 4β.

τα κέρδη τους, παράλληλα όμως και το κράτος με τον έντονο παρεμβατισμό του έλεγχε μέσω των συντεχνιών κάθε οικονομική δραστηριότητα των επαγγελματιών. Στις μικρότερες επαρχιακές πόλεις βέβαια οι επαγγελματίες ήταν πιο ανεξάρτητοι και είχαν μεγαλύτερη ευελιξία στις κινήσεις τους. Αρκετοί άλλωστε από αυτούς δεν στήριζαν τα έσοδά τους μόνο στο επάγγελμά τους, αλλά ήταν παράλληλα και καλλιεργητές γης.

Τις περισσότερες πληροφορίες για τη συντεχνιακή οργάνωση στο βυζαντινό κράτος τις αντλούμε από ένα νομικό κείμενο που συντάχτηκε στις αρχές του 10ου αιώνα και είναι γνωστό ως το *Επαρχικό Βιβλίο* των χρόνων του Λέοντος Στ' του Σοφού (886-912). Το *Επαρχικό Βιβλίο*, με τη μορφή που σώζεται σήμερα, αναφέρεται μόνο σε ορισμένες συντεχνίες της Κωνσταντινούπολης και παίρνει το όνομά του από τον Έπαρχο της Πόλεως, τον ανώτατο δηλαδή διοικητή της βυζαντινής πρωτεύουσας, στη δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν και η οργάνωση των συντεχνιών. Υπάρχουν όμως βάσιμες ενδείξεις ότι στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν και πολλές άλλες συντεχνιακές οργανώσεις, που δεν περιλαμβάνονται στα χειρόγραφα του *Επαρχικού Βιβλίου* με τη μορφή που

μας παραδόθηκαν από το 14ο και 16ο αιώνα, καθώς επίσης ότι ανάλογες οργανώσεις είχαν δημιουργηθεί και στις άλλες μεγάλες πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας.

Γίνεται φανερό λοιπόν μέσα από τις πηγές ότι οι βυζαντινές συντεχνίες έχουν μια αυστηρή εσωτερική ιεράρχηση μεταξύ των μελών τους, τα οποία εκλέγουν μόνο τους τον αρχηγό του «συστήματος» (ο οποίος μπορεί να χαρακτηρίζεται ως πριμηκάρης ή προεστώς ή προστάτης ή έξαρχος), η οποιαδήποτε όμως εκλογή εγκρίνεται και επικυρώνεται τελικά από τους αρμόδιους κρατικούς υπαλλήλους.

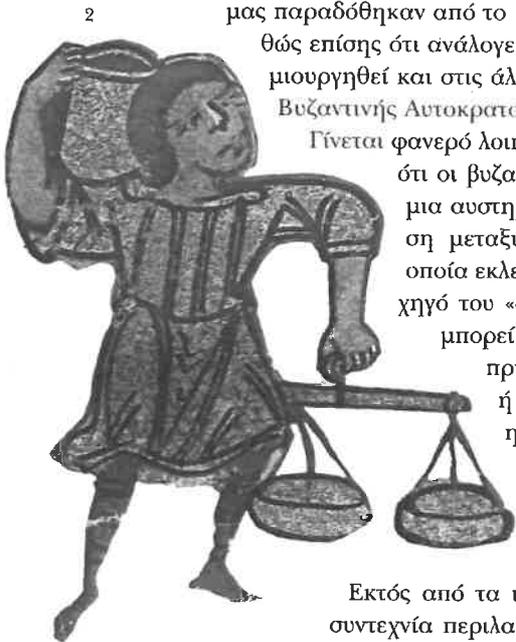
Εκτός από τα ισότιμα μέλη της κάθε συντεχνία περιλαμβάνει μαθητές (δηλα-

δή μαθητευόμενους), μισθωτούς εργάτες, υπηρέτες, ακόμη και δούλους. Για την εισδοχή νέων μελών σε κάθε συντεχνία ήταν απαραίτητη η έξωθεν καλή μαρτυρία από αρχαιότερα μέλη του σωματείου ή από άλλους έντιμους πολίτες, ενώ σε ορισμένες συντεχνίες, σίγουρα στις οικονομικά πιο ισχυρές, για να θεωρηθεί κανείς κανονικό μέλος τους, ήταν υποχρεωτική και η καταβολή ορισμένου χρηματικού ποσού.

Από τη μεριά του το κράτος με τους υπαλλήλους του όριζε με αυστηρότητα και ακρίβεια τα είδη που μπορούσε να κατασκευάζει, να επεξεργάζεται ή να εμπορεύεται κάθε συντεχνία. Στην Κωνσταντινούπολη υπάλληλοι του γραφείου του Επάρχου επέβλεπαν την προμήθεια και την κατανομή των πρώτων υλών στα μέλη κάθε συντεχνίας, απαγόρευαν την αποθήκευση προϊόντων, για να πουληθούν σε καιρό έλλειψης, και έλεγχαν το ποσοστό του κέρδους σε όλα τα είδη, περισσότερο όμως στα είδη διατροφής. Ακόμη, τα μέτρα και τα σταθμά, καθώς και οι ζυγαριές, έπρεπε να έχουν τη σφραγίδα του Επάρχου της Πόλεως, ενώ η μίσθωση εξειδικευμένων εργατών γινόταν πάντοτε για ορισμένο χρονικό διάστημα, που δεν μπορούσε να ξεπερνάει τον ένα μήνα.

Οι εργολάβοι πάλι, μαζί με τα συνεργεία τους από κτίστες και τεχνίτες διαφόρων ειδών, δεν επιτρεπόταν να αναλάβουν δεύτερο έργο, πριν τελειώσουν αυτό που ήδη εκτελούσαν. Μπορούσαν όμως να επικαλεστούν έλλειψη ορισμένων υλικών και στην περίπτωση αυτήν τους επιτρεπόταν να ξεκινήσουν ένα νέο έργο, για να μη μένουν τα συνεργεία χωρίς εργασία. Η ευθύνη των τεχνιτών για τη στερεότητα ενός κτίσματος που κατασκεύασαν έφτανε ως μία περίοδο δέκα ετών και, αν το κτίσμα πάθαινε βλάβη μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα, χωρίς τη μεσολάβηση φυσικής καταστροφής, τα συνεργεία ήταν υποχρεωμένα τότε να το επιδιορθώσουν χωρίς νέα αμοιβή.

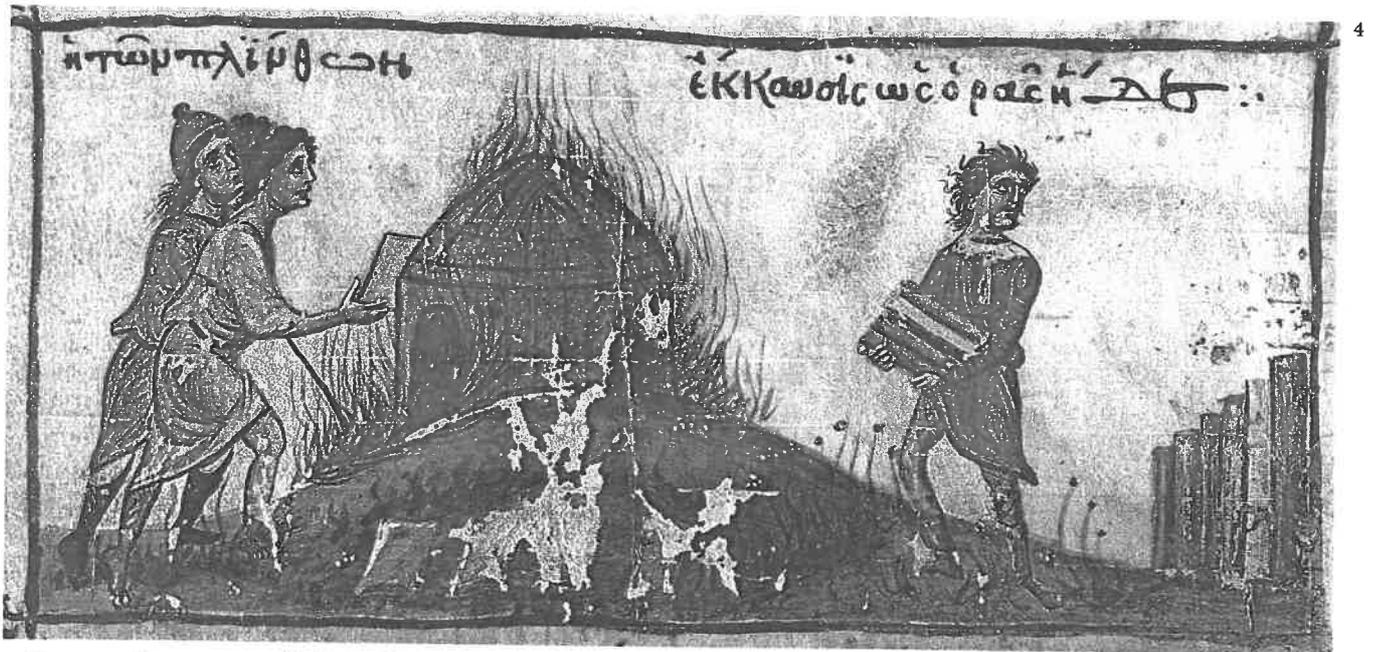
Από τους υπαλλήλους του κράτους ορίζεται ακόμη ο τόπος, όπου η κάθε συντεχνία επιτρέπεται να έχει τα εργαστήρια ή τα μαγαζιά της. Ο τόπος αυτός μπορεί να είναι ένας συγκεκριμένος δρόμος (όπως συμβαίνει με τους μυρεψούς ή τους αργυροπράτες στην Κωνσταντινούπολη, που επιβάλλεται να έχουν τα εργαστήριά τους στη Μέση Οδό, στον κεντρικότερο δηλαδή δρόμο της πρωτεύουσας) ή μια συγκεκριμένη περιοχή μέσα στην πόλη (όπως συμβαίνει με τους ιχθυοπράτες). Άλλοτε πάλι ορίζεται η απόσταση που είναι απα-





4. Καμίνι πλινθουργού. Μικρογραφία από εικονογραφημένο χειρόγραφο 12ου αιώνα, Βατικανό, *Biblioteca Apostolica Vaticana*, κωδ. *Vat. Gr. 746*, φ. 61α.

5. Εργαστήριο σιδηρουργού. Τοιχογραφία, Μονή Ζεμεν, Βουλγαρία, 14ος αιώνας.



ραϊτήτο να έχουν τα μαγαζιά μεταξύ τους (ὅπως συμβαίνει με τα εργαστήρια αὐτῶν που παρασκευάζουν και πουλοῦν κεριά ἢ σαπούνια), ἐνῶ ἰδιαίτερη φροντίδα ἐπιδεικνύεται για τα εργαστήρια τῶν ἀρτοποιῶν, τα οποία πρέπει να βρίσκονται σε ανοιχτοὺς τόπους, χωρὶς οἰκῆματα πάνω ἀπὸ αὐτά, γιατί ἀπὸ τοὺς φούρνους τῶν ἀρτοποιῶν ἦταν πιθανὸ να προκληθοῦν πυρκαγιές, που δεν ἔπρεπε με κανέναν τρόπο να πάρουν μεγάλη ἔκταση. Τέλος, τα μαγαζιά τῶν σαλδαμαρίων, δηλαδὴ τῶν παντοπωλῶν τῆς ἐποχῆς, ἔπρεπε να εἶναι διασκορπισμένα σε ολόκληρη τὴν πόλη και ἰδικότερα στις πλατείες και τα σταυροδρόμια, για να μποροῦν εὐκόλα οι πολῖτες να αγοράζουν τα ἀπαραίτητα εἶδη για τις καθημερινές ἀνάγκες τους.

Το βυζαντινὸ κράτος φρόντιζε για τὴν αὐστηρὴ τήρηση ὅλων τῶν παραπάνω διατάξεων και γι' αὐτὸ ἐπέβαλλε αὐστηρές ποινές στους παραβάτες. Οι ποινές αὐτές παρουσιάζουν ἓνα μεγάλο ἀνοιγμα και ποικίλλουν ἀπὸ χρηματικὸ πρόστιμο και σωματικές τιμωρίες ως τὴ δήμευση προϊόντων, τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ τιμωρούμενου ἀπὸ τὴ συντεχνία και τὴν ἐξορία ἀπὸ τὴν πόλη του. Ἡ θανατικὴ ποινὴ ἐμφανίζεται μόνο μίᾶ φορά στη σχετικὴ νομοθεσία και ἀφο-



6. Ο άγιος Νικόλαος οδηγείται στο δάσκαλό του κρατώντας τη μαθητική του πλάκα. Λεπτομέρεια από εικόνα του 15ου αιώνα. Πάτμος, Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου.

ρά το σαπώνοπράτη, που με τα δηλητηριώδη κατάλοιπα της δουλειάς του προκαλεί εκούσια ή ακούσια το θάνατο άλλου προσώπου.

Δεν υπάρχει λοιπόν καμία αμφιβολία ότι κατά την πρώιμη και κυρίως τη μεσοβυζαντινή περίοδο το βυζαντινό κράτος ασκούσε έντονο κρατικό παρεμβατισμό στους εμπόρους και στους άλλους επαγγελματίες, αφήνοντας μικρά περιθώρια για ατομική προβολή και προσωπικό κέρδος. Κύριος στόχος της κρατικής παρέμβασης ήταν η σταθερότητα, η αποφυγή του αθέμιτου ανταγωνισμού και η διασφάλιση αδιάτακτων οικονομικών σχέσεων μεταξύ των διαφόρων επαγγελματικών κλάδων.

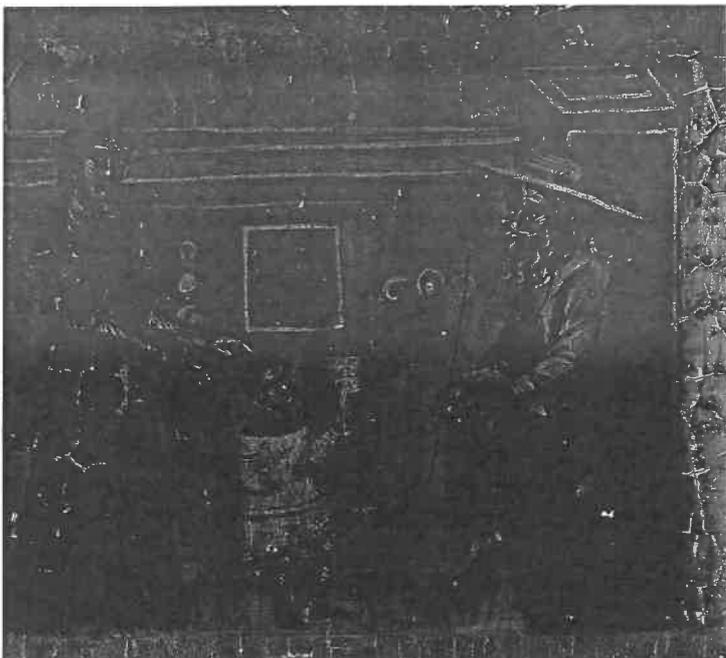
Η κατάσταση βέβαια άλλαξε αρκετά κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες και κυρίως την εποχή των Παλαιολόγων (1261-1453), όταν η κεντρική εξουσία εξασθενεί σημαντικά και δεν είναι σε θέση να επιβάλει πάντα τη θέλησή της, όπως σε παλαιότερες εποχές. Κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο λοιπόν χαλάρωσε η επιτήρηση του κράτους απέναντι στους επαγγελματίες και τις συντεχνίες τους.

Αποφασιστική στο σημείο αυτό στάθηκε η παραχώρηση προ-

νομίων σε ξένους εμπόρους, υπηκόους των μεγάλων ναυτικών πόλεων της Ιταλίας, κυρίως της Βενετίας και της Γένουας. Μέσα στο 12ο αιώνα το βυζαντινό κράτος, για στρατιωτικούς και διπλωματικούς λόγους, προχώρησε στην παραχώρηση πλήρους ατέλειας προς τους βενετούς και γενουάτες εμπόρους, οι οποίοι πολύ σύντομα βρέθηκαν σε πλεονεκτικότερη θέση από τους ίδιους τους εμπόρους υπηκόους της αυτοκρατορίας, που ήταν υποχρεωμένοι να πληρώνουν ακόμη κανονικά σε όλα τα λιμάνια του κράτους τα διαπύλια και διόδια τέλη για τα εμπορεύματά τους. Οι προσπάθειες των βυζαντινών κυβερνήσεων να περιορίσουν τα προνόμια των δυτικών εμπόρων τα επόμενα χρόνια δε στέφθηκαν από επιτυχία. Η στροφή της Δ' Σταυροφορίας προς την Κωνσταντινούπολη το 1204, η κατάληψη της βασιλεύουσας από τους σταυροφόρους και η κατάλυση του βυζαντινού κράτους μπορεί να ενταχθεί μέσα στην προσπάθεια των Δυτικών και κυρίως των Βενετών να εξασφαλίσουν τα εμπορικά προνόμια των υπηκόων τους στα βυζαντινά εδάφη.

Η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Παλαιολόγους το 1261 συνοδεύτηκε από ανάλογες με τις παλαιότερες παραχωρήσεις εμπορικών προνομίων προς τη Γένοα και τη Βενετία. Το εξασθενημένο βυζαντινό κράτος της εποχής των Παλαιολόγων από το 1261 ως το 1453 δεν είχε την εδαφική έκταση, την πολιτική ισχύ και τις οικονομικές δυνατότητες που είχε το Βυζάντιο σε παλαιότερες εποχές. Μέσα στα περιορισμένα όρια ενός κράτους που συνεχώς συρρικνωνόταν και καθώς η γη περνούσε σταδιακά στους εχθρούς, Σέρβους και Τούρκους, η άσκηση ενός επαγγέλματος και η ενασχόληση με το εμπόριο παρουσιαζόταν ως η μόνη λύση για πολλούς από τους βυζαντινούς υπηκόους. Ειδικότερα σε τραπεζικές και εμπορικές επιχειρήσεις άρχισαν να συμμετέχουν όχι μόνο όσοι παραδοσιακά ασκούσαν τα αντίστοιχα επαγγέλματα, αλλά και πολλοί από τους πλούσιους Βυζαντινούς, που έως τότε στήριζαν τον πλούτο τους στη γαιοκτησία.

Κατά τα τελευταία βυζαντινά χρόνια λοιπόν οι τραπεζίτες και οι έμποροι δεν περιλαμβάνονται πια στους «μέσους», στη μεσαία δηλαδή τάξη των πολιτών, στην οποία ανήκαν παλαιότερα όλοι οι επαγγελματίες, αλλά πολλοί από αυτούς συμπεριλαμβάνονται στους «αρίστους», στους δυνατούς και τους πλούσιους. Όλοι αυτοί, βέβαια, που έπαιρναν μέρος



6



7. Η θεραπεία των οστών του καρπού. Μικρογραφία από εικονογραφημένο χειρόγραφο Απολλωνίου Κιτιέως, Ιατρική Ανθολογία, 10ος αιώνας, Φλωρεντία, Λαυρεντιανή Βιβλιοθήκη, κώδ. Plut. LXXIV 7.

στις δανειοδοτικές επιχειρήσεις και στη μεταφορά εμπορευμάτων κατά την περίοδο αυτή, δεν εργαζόνταν αυτόνομα, αλλά κατά κανόνα εξαρτιόνταν από βενετούς και γενούτες τραπεζίτες και εμπόρους, με τους οποίους σχημάτιζαν συχνά συνεταιρισμούς (κομπανίες ή συντροφίες) για περιορισμένο συνήθως χρονικό διάστημα. Οι εμπορικές δραστηριότητές τους περιορίζονταν στο Αιγαίο και στον Εύξεινο Πόντο και διακινούσαν κυρίως σιτάρι, λάδι και άλλα είδη διατροφής, ενώ το μεγάλο και μακρινό εμπόριο παρέμενε πάντοτε στα χέρια των ιταλών εμπόρων. Με βάση τις δικές τους δραστηριότητες πάντως διατηρήθηκαν και επέζησαν ως τα τελευταία χρόνια πριν από την Άλωση και οι υπόλοιποι επαγγελματίες της βυζαντινής πρωτεύουσας, οι ταβουλάριοι, οι ταβερνιάρηδες, οι ραφτάδες κ.ά.

Ελάχιστα στοιχεία σώζονται για τον τρόπο φορολογίας των επαγγελματιών και των εμπόρων στο βυζαντινό κράτος. Κατά τον 4ο και 5ο αιώνα όλοι οι επαγγελματίες ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν το «χρυσάργυρον», ένα γενικό φόρο, που υπολογιζόταν με βάση την περιουσία τους. Πολλοί όμως ήταν εκείνοι που πετύχαιναν την απαλλαγή τους από το φόρο αυτόν και ο αυτοκράτορας Αναστάσιος (491-518) τον κατήργησε τα τελευταία χρόνια του 5ου αιώνα.

Φόροι επί των αγορών και των πωλήσεων επιβάλλονταν και τους επόμενους αιώνες, δεν είναι όμως καθόλου εύκολο να

τους προσδιορίσουμε με ακρίβεια. Πολύ πιο γνωστά είναι τα διαπύλια και διόδια τέλη, τα οποία καταβάλλονταν για προϊόντα και ανθρώπους κατά την είσοδο ή έξοδο τους σε μία πόλη, σε ένα λιμάνι ή στα σύνορα του κράτους. Από την πρωτοβυζαντινή περίοδο βασικός δασμός στην περίπτωση αυτήν ήταν η οκτάνα που υπολογιζόταν πάνω στην ποσότητα των εμπορευμάτων και ισοδυναμούσε με το 1/8 της αξίας των προϊόντων, δηλαδή αντιστοιχούσε με 12,5 %. Ο ίδιος φόρος με την ονομασία κομμέρκιον διατηρήθηκε ως την υστεροβυζαντινή περίοδο και είναι γνωστό ότι στα μέσα του 14ου αιώνα (1348) ο Ιωάννης Στ' Καντακουζηνός (1347-1354) μείωσε πολύ τους δασμούς για τα πλοία που αγκυροβολούσαν στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης, προσπαθώντας να συναγωνιστεί τους Γενουάτες του Γαλατά, που ήταν εγκατεστημένοι στην απέναντι πλευρά του Κεράτιου Κόλπου. Το μέτρο αυτό διευκόλυνε αρκετά το εμπόριο στο λιμάνι της βυζαντινής πρωτεύουσας κατά τον τελευταίο αιώνα της ζωής της Αυτοκρατορίας.

Μπορεί λοιπόν να υποστηριχτεί βέβαια ότι οι έμποροι, οι τεχνίτες και οι άλλοι επαγγελματίες αποτέλεσαν για κάποιο διάστημα ένα δραστήριο και ζωντανό κομμάτι της βυζαντινής κοινωνίας. Επειδή όμως ήταν περιορισμένοι στις κινήσεις τους από μια ισχυρή κεντρική εξουσία και μια αυστηρή νομοθεσία, δεν ήταν ανταγωνισμοί. Γι' αυτό και υπέκυψαν εύκολα στις πιέσεις των βενετών και των γενουατών επιχειρηματιών, ώστε οι δραστηριότητές τους να περιοριστούν πολύ πριν από το τέλος της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Οι τελευταίες αναλαμπές των προσαθειών τους έσβησαν τελειωτικά μπροστά στην ορμητική εξάπλωση των Οθωμανών το 15ο αιώνα.

#### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Antoniades-Bibicou 1963. Bréhier 1950. Χριστοφιλόπουλος 1935. Heyd 1985-1986. Καραγιαννόπουλος 1996. Koder 1991. Laiou-Thomadakis 1980. Νεράντζη-Βαρμάζη 1989. Oikonomides 1979.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ

Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

## ΜΙΣΘΟΙ

τέλη 5ου αιώνα	Ημερήσια αμοιβή τεχνίτου = 3 χαλκά νομίσματα* (φόλλεις)	<i>Βίος Αυξεντίου</i> , PG 114, col. 1378
6ος-7ος αιώνας	Ημερήσια αμοιβή κτίστου = 5 χαλκά νομίσματα (φόλλεις)	Ιωάννης Μόσχος, PG 87, 3, col. 2998
505-507	Ημερήσια αμοιβή εργάτου οικοδομής χωρίς ζώο = 4 κεράτια	<i>Pallagean</i> , σ. 388, no 3
505-507	Ημερήσια αμοιβή εργάτου οικοδομής με ζώο=8 κεράτια	<i>Pallagean</i> , σ. 388, no 4
περί το 570	Ημερήσια αμοιβή λιθοξόου = περί τα 12 χαλκά νομίσματα (φόλλεις)	<i>Δανήλ της Σκήτης</i> , ROC 5, σ. 256
τέλη 6ου αιώνα	Ημερήσια αμοιβή λατόμου = περί τα 12 χαλκά νομίσματα (φόλλεις)	<i>Βίος Ευλογίου του Ασπίου</i> , BHG 618, σ. 256
7ος αιώνας	Αμοιβή ιατρού για θεραπεία = 8 ή 12 νομίσματα κατά περίπτωση	<i>Pallagean</i> , σ. 389, no 16
709	Μηνιαίος μισθός ναυπηγού = 2 νομίσματα	<i>P. Lond.</i> IV, 1910
709	Μηνιαίος μισθός ξυλουργού = 1 1/3 νομίσματα	<i>P. Lond.</i> IV, 1910
709	Μηνιαίος μισθός καλαφάτου = 1 1/2 νομίσματα	<i>P. Lond.</i> IV, 1910
949	Μηνιαίος μισθός τουρμάρχου = 30 νομίσματα	<i>De Cerem.</i> , Bonn, 662
949	Μηνιαίος μισθός κόμητος της κοόρτης = 20 νομίσματα	<i>De Cerem.</i> , Bonn, 662
949	Μηνιαίος μισθός δρουγγαρίου = 20 νομίσματα	<i>De Cerem.</i> , Bonn, 662
949	Μηνιαίος μισθός στρατιώτου = 3 νομίσματα	<i>De Cerem.</i> , Bonn, 662
949	Μηνιαίος μισθός ναύτου = 3 νομίσματα	<i>De Cerem.</i> , Bonn, 662
1259	Μηνιαίος μισθός ακρίτα στρατιώτου στη Μ. Ασία = 40 υπέρπυρα	Oikonomides 1981
1281	Ετήσιες αποδοχές ιατρού στο Πέρα = 40 υπέρπυρα	Bratianu 1927, no 31
1286	Μηνιαίος μισθός τοξότου στην Κρήτη = 120 υπέρπυρα	Borsari 1963, σ. 58
1301	Μηνιαίος μισθός μισθοφόρου Καταλανού ιππέως = 288 υπέρπυρα	Vogel 1968, no 32
1348	Ετήσιες αποδοχές οικοδόμου = 50 έως 65 υπέρπυρα	Thirier, <i>Regestes</i> , no 209
1352	Ετήσιες αποδοχές οικοδόμου στην Κρήτη = 100 υπέρπυρα	Thiriet, <i>Assemblées</i> , no 589
1362	Ετήσιες αποδοχές ιατρού στην Κρήτη = 250 υπέρπυρα	Thiriet, <i>Assemblées</i> , no 689
1404	Μηνιαίος μισθός τοξότου στην Κρήτη = 144 υπέρπυρα	Thirier, <i>Regestes</i> , no 1166
1425	Ετήσιες αποδοχές ιατρού στη Θεσσαλονίκη = από 144 έως 192 υπέρπυρα	Thiriet, <i>Assemblées</i> , no 1283
1425	Ετήσιες αποδοχές ξυλουργού στη Θεσσαλονίκη = από 144 έως 192 υπέρπυρα	Thiriet, <i>Assemblées</i> , no 1283
1425	Μηνιαίος μισθός στρατιώτου στη Θεσσαλονίκη = 9 υπέρπυρα	Thirier, <i>Regestes</i> , no 1995

\* νόμισμα = χρυσό νόμισμα, σόλιδος

Προέλευση στοιχείων: Morisson 1989, σ. 239-260. Cheynet et al. 1991, σ. 339-374

Επιλογή και κατάρτιση πίνακα: Γιόρκα Νικολάου

Βιβλιογραφία: Antoniadis-Bibicou 1972, σ. 215-246. Irmscher 1983, σ. 23-29

1. Απεκόνιση σπορέα. Μικρογραφία από εικονογραφημένο χειρογράφο  
Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, 12ος-13ος αιώνας, Άγιον Όρος, Μονή Ιβήρων,  
κώδ. 463, φ. 20α.



# ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Όπως στις περισσότερες προκαπιταλιστικές κοινωνίες, έτσι και στο Βυζάντιο, η βάση της οικονομίας και της κοινωνικής οργάνωσης βρισκόταν στην ύπαιθρο<sup>1</sup>. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού ζούσε στην ύπαιθρο και ασχολείτο με αγροτικές εργασίες. Ακόμη και στις εποχές της μεγαλύτερης ανάπτυξης της αστικής ζωής, ο πληθυσμός, στη συντριπτική του πλειονότητα, ήταν αγροτικός. Παρ' όλο που δεν είναι δυνατόν να υπολογίσει κανείς την αναλογία του αγροτικού και αστικού πληθυσμού, είναι βέβαιο να πούμε ότι στο 12ο αιώνα, περίοδο ακμής των πόλεων, ένα 75% της εγχώριας παραγωγής προερχόταν από την αγροτική οικονομία<sup>2</sup>. Κατά συνέπεια, αυτή ήταν επίσης η πηγή του μεγαλύτερου μέρους του πλεονάσματος καθώς και η οικονομική βάση της κρατικής οργάνωσης. Χαρακτηριστικά, ο Λέων ΣΤ' ο Σοφός, στα *Τακτικά* του, έγραφε: «Δύο... ταῦτά μοι δοκοῦσιν ἐπιτηδεύματα λίαν ἀναγκαῖα πρὸς ἔθνος σύστασιν καὶ διαμονήν, γεωργικὴ μὲν τρέφουσα καὶ αὐξουσα τοὺς στρατιώτας, στρατιωτικὴ δὲ ἐκδικουσα καὶ περιφυλάττουσα τοὺς γεωργούς, αἱ δὲ ἄλλαι ἐπιτηδεύσεις δευτέραι τούτων ἔμοι καταφαίνονται»<sup>3</sup>.

Όπως είναι φυσικό, η αγροτική οικονομία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στη γενικότερη πορεία της οικονομικής ανάπτυξης του Βυζαντίου. Σχηματικά, μπορούμε να πούμε ότι από την αγροτική παραγωγή και παραγωγικότητα εξαρτάται, κατ' αρχάς, όχι μόνο το μέγεθος του πλεονάσματος αλλά και η δυνατότητα ώστε τμήμα πληθυσμού να ασχολείται με άλλες δραστηριότητες είτε αυτές είναι διοικητικές είτε εμπορικές είτε καλλιτεχνικές και επιστημονικές. Έτσι, η ανάκαμψη της βυζαντινής οικονομίας μετά τις καταστροφές του ύστερου βου και του 7ου αιώνα άρχισε από την ύπαιθρο. Επειδή δε η ανθρώπινη εργασία ήταν πολύ πιο σημαντικός παράγοντας της αγροτικής παραγωγής από ό,τι είναι σήμερα, η μεγέθυνση της αγροτικής οικονομίας προϋπέθετε και συμβάδιζε με την ανατροπή των αρνητικών δημογραφικών συνθηκών που είχαν επικρατήσει μετά τη μεγάλη επιδημία της πανώλης, η οποία εμφανίστηκε στα 541-542 και επανερχόταν μέχρι το 747. Οι αιώνες της ισχύος του Βυζαντίου, από τον 9ο μέχρι και το 12ο αιώνα, στηρίζονταν σε μια γερή αγροτική παραγωγική βάση. Αντίστοιχα, η δημογραφική κάμψη του 14ου αιώνα αποτελεί έναν από τους λόγους της γενικότερης οικονομικής ύφεσης.

Χωρίς αμφιβολία, η μεταποίηση και το εμπόριο ήταν οι πιο δυναμικοί τομείς της οικονομίας, παρά το σχετικά μικρό μέγεθός τους: στη βάση, όμως, της παραγωγής βρίσκεται η γεωργία και η κτηνοτροφία.

Στη διάρκεια της χιλιόχρονης ιστορίας του Βυζαντίου επήλθαν πολλές και σοβαρές μεταβολές στην ύπαιθρο: στο τοπίο, στους οικισμούς, στην κοινωνική και οικονομική οργάνωση. Δεν είναι δυνατόν να παρακολουθήσουμε αυτήν την εξέλιξη εδώ. Αυτά που ακολουθούν ισχύουν κυρίως για την εποχή από το 10ο έως και τα μέσα του 14ου αιώνα, εκτός αν γίνονται ρητές αναφορές σε άλλες χρονικές στιγμές.

Οι σημαντικότερες καλλιέργειες ήταν τα δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη κ.λπ.), η καλλιέργεια της αμπέλου και της ελιάς, τα όσπρια. Σχεδόν κάθε αγροτικό νοικοκυριό καλλιεργούσε λαχανικά και, όπως φαίνεται από τις πηγές της ύστερης εποχής, είχε κάποιο οπωροφόρο δέντρο, μερικές φορές πολλά, και διαφόρων ειδών. Η ύπαιθρος επίσης έδινε μετάξι, βαμβάκι (στην Κρήτη και Πελοπόννησο) και λινάρι. Από τα δάση μάζευαν οι χωρικοί όχι μόνο ξύλα και βότανα, αλλά και πρινόκοκκο, χρήσιμο για τη βαφή των υφασμάτων, και βελανίδια, που τα χρησιμοποιούσαν στη βυρσοδεψία. Η κτηνοτροφία ήταν διαδεδομένη, καθώς και η αλιεία, στις περιοχές που βρίσκονταν κοντά στις ακτές, σε ποτάμια ή σε λίμνες. Η μελισσοκομία ήταν επίσης κοινή αγροτική δραστηριότητα.

Μία γενική παρατήρηση, η οποία ισχύει για όλες τις εποχές, είναι ότι στα περισσότερα εδάφη που αποτέλεσαν τμήμα του Βυζαντίου (με εξαιρέσεις, όπως, π.χ., η Αίγυπτος), η αγροτική παραγωγή στηριζόταν στην αρχή της πολυκαλλιέργειας και της πολυδραστηριότητας. Πολυκαλλιέργεια σημαίνει ότι οι περισσότερες περιοχές (και, αντιστοίχως, οι περισσότεροι καλλιεργητές) παρήγαν όχι ένα προϊόν, αλλά πολλά: σιτηρά, ελαιόλαδο στις περιοχές που βρίσκονταν σχετικά κοντά στη θάλασσα ή βούτυρο στις άλλες, κρασί, λαχανικά. Παντού βρίσκουμε κάποιου είδους κτηνοτροφία. Φυσικά, άλλο τα μεγάλα κοπάδια του εσωτερικού της Μικράς Ασίας ή της Μακεδονίας και άλλο ένα γουρούνι ή βόδι, ένα γαϊδούρι, τρεις κατσίκες και λίγες κότες που μπορεί να είχε ένας χωρικός. Υπήρχε, δηλαδή, και εξειδίκευση σε διάφορα προϊόντα. Για παράδειγμα, μπορούμε να υποθέσουμε ότι όλοι έπηζαν τυρί. Διάσημα, όμως, και εξαγωγήμα, ήταν τα βλάχι-

2. Σκηνή οργώματος. Μικρογραφία από εικονογραφημένο χειρόγραφο Οκτατεύχου, 13ος αιώνας, Άγιον Όρος, Μονή Βατοπαιδίου, κώδ. 602, φ. 384α.

κα τυριά και τα τυριά της Κρήτης. Περιζήτητα ήταν τα κρασιά της Χίου, τα παστά κρέατα και τα λουκάνικα της Παφλαγονίας, τα χέλια της Κωπαίδας, το μετάξι του Μοριά και, αργότερα, της Ανδρου.

Κάποια εξειδίκευση, λοιπόν, οπωσδήποτε υπήρχε: άλλωστε, καθίσταται και αναγκαία από τη διαφορετική μορφολογία του εδάφους και τις διάφορες κλιματολογικές συνθήκες. Όμως, η πολυκαλλιέργεια παραμένει η βασική μορφή παραγωγής. Στις μεσογειακές επαρχίες της αυτοκρατορίας, πρωτανεύει το μεσογειακό τρίπτυχο: ψωμί, κρασί, λάδι.

Η πολυδραστηριότητα είναι επίσης χαρακτηριστικό φαινόμενο και στο Βυζάντιο αλλά και γενικότερα στις μεσογειακές χώρες. Έτσι, οι χωρικοί, εκτός από τη βασική γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, ασχολούνται συμπληρωματικά και με την αλιεία, για παράδειγμα, ή με τη σιδηρουργία ή με τη βιοτεχνία, κατασκευάζοντας κεραμικά ή υφάσματα. Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες στην ύπαιθρο φαίνεται να έγιναν πιο έντονες από το 12ο αιώνα και μετά.

Η πολυκαλλιέργεια έχει επιπτώσεις τόσο στις αγροτικές εργασίες όσο και στη ζωή του χωρικού και την οικονομία του νοικοκυριού. Όσον αφορά τις αγροτικές εργασίες, η συνύπαρξη διαφόρων καλλιεργειών επιτρέπει στο χωρικό να κάνει ορθολογική χρήση του χρόνου, μια που οι κύκλοι της καλλιέργειας των σιτηρών, της αμπέλου και της ελιάς, για παράδειγμα, είναι διαφορετικοί. Έτσι, ο χωρικός εργάζεται στις διάφορες καλλιεργείες τους περισσότερους μήνες του χρόνου και εντατικά την άνοιξη και την αρχή του καλοκαιριού, οπότε συμπίπτουν οι κύκλοι και των διαφόρων προϊόντων της γεωργικής παραγωγής, αλλά και της κτηνοτροφίας<sup>4</sup>. Τα προϊόντα της πολυκαλλιέργειας και της πολυδραστηριότητας επιτρέπουν στο χωρικό να κινείται μεταξύ δύο ειδών κατανάλωσης. Του επιτρέπουν να ελπίζει στην αυτάρκεια μέσω της αυτοκατανάλωσης. Επιτρέπουν όμως, και ως ένα βαθμό επιβάλλουν, στο αγροτικό νοικοκυριό να υπερκεράσει την ιδιοκατανάλωση και να ανοιχτεί στην αγορά. Αυτό γίνεται είτε με την παραγωγή βασικών ειδών σε ποσότη-

2



τα που υπερβαίνει τις ανάγκες του νοικοκυριού είτε με επενδύσεις σε είδη που είναι κατ' εξοχήν εμπορεύσιμα, όπως είναι όλες οι καλλιέργειες που τροφοδοτούν τη βιοτεχνία (π.χ. λινάρι, μετάξι). Το κρασί αποτελεί ένα καλό παράδειγμα. Στη Μακεδονία του 14ου αιώνα, σχεδόν όλα τα νοικοκυριά είχαν ένα αμπέλι, μεγάλο ή μικρό. Η τιμή της γης που ήταν φυτεμένη με αμπέλια ήταν πολύ υψηλή, και το κρασί ήταν κατ' εξοχήν εμπορεύσιμο προϊόν.

Η πρόσβαση του χωρικού στην αγορά διέφερε ανάλογα με την εποχή και τις περιστάσεις. Από τη στιγμή που, όπως γινόταν από τον ύστερο 8ο αιώνα και μετά, το κράτος εισέπραττε το βασικό φόρο σε χρήμα, και όχι σε είδος, ο χωρικός αναγκαστικά πωλούσε μέρος του προϊόντος του στην αγορά. Ανεξάρτητα από αυτήν τη δημοσιονομική εξέλιξη, τόσο στον 6ο αιώνα όσο και στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή εποχή, οι χωρικοί σύχναζαν στις αγορές των πόλεων καθώς και στα πανηγύρια, των οποίων ο αριθμός και η συχνότητα αυξήθηκε στη διάρκεια του 10ου αιώνα. Όσον αφορά τα προϊόντα της αγροτικής βιοτεχνίας, ξέρουμε ότι στο 13ο και 14ο αιώνα υπήρχαν περιοχές, οι οποίες φημιζόνταν για τις χλαίνες ή τα σκουφιά που παρήγαν οι αγρότες.

Η αγροτική οικονομία του Βυζαντίου, όπως και αυτή του δυτικού μεσαίωνα, έκανε εντατική χρήση της εργασίας, τόσο των ανθρώπων όσο και των ζώων, κυρίως των βοδιών που έσερναν τα άροτρα. Τα αγροτικά εργαλεία ήταν, τα περισσότερα, απλά και παραδοσιακά, τα βρίσκουμε εξάλλου χωρίς μεγάλες αλλαγές από την εποχή του Ησιόδου μέχρι το 19ο αιώνα. Φαίνεται να έκαναν καλά τη δουλειά τους. Ορισμένοι ιστορικοί έχουν δώσει ιδιαίτερη σημασία στο γεγονός ότι στο Βυζάντιο δεν υπήρξε μεγάλη τεχνολογική επανάσταση όπως (κατά κύριο λόγο) αυτή που, στη δυτική Ευρώπη, οδήγησε στο βαρύ άροτρο, εξέλιξη η οποία αύξησε την παραγωγή σιτηρών. Πράγματι, στο Βυζάντιο χρησιμοποιούσαν το ελαφρύ Ησιόδειο άροτρο, το οποίο, όμως, είναι κατάλληλο για τα ελαφριά χώματα της Μεσογείου, ενώ δεν επαρκεί για τα βαριά εδάφη της βόρειας Ευρώπης. Η γεωργία ωστόσο ήταν εξίσου παραγωγική στο Βυζάντιο όσο και στη Δύση και η αγροτική οικονομία ήταν σε θέση να στηρίζει μια διαφοροποιημένη οικονομική ανάπτυξη από τον 9ο αιώνα και μετά.

Πρέπει, βέβαια, να έχουμε υπόψη μας ότι η βυζαντινή αγροτι-



κή οικονομία ήταν ευάλωτη στους κινδύνους που προέρχονταν είτε από τη φύση είτε από τους ανθρώπους. Αυτό είναι, εξάλλου, γενικότερο φαινόμενο, που χαρακτηρίζει όλες τις προκαπιταλιστικές αγροτικές οικονομίες. Οι ακρίδες, οι καιρικές συνθήκες –βροχή, ξηρασία, χαλάζι, χιονιάς– μπορούν να μειώσουν ή να καταστρέψουν την παραγωγή μιας περιοχής, με επιπτώσεις οι οποίες ενίοτε είναι δυσανάλογα μεγάλες. Ούτως ή άλλως, ο χωρικός και η παραγωγή του είναι πάντα στο έλεος δυσμενών καιρικών συνθηκών, οι οποίες πολλές φορές έχουν μακρά διάρκεια ή επαναλαμβάνονται σε

σύντομα χρονικά διαστήματα. Για παράδειγμα, στη σύγχρονη Ελλάδα, τα σιτηρά έχουν πολύ χαμηλή απόδοση δύο χρονιές στις δεκαεπτά<sup>3</sup>. Όταν ο καιρός είναι εξαιρετικά βαρύς, και ιδίως όταν τα δύσκολα χρόνια ακολουθούν το ένα το άλλο, η εύθραυστη αγροτική οικονομία είναι δυνατόν να επηρεαστεί σε βάθος. Έτσι, ο βαρύς χειμώνας του 927-928 οδήγησε σε τραγικό λιμό, ο οποίος είχε ως αποτέλεσμα τη μαζική πώληση αγροτικών γαιών από τους χωρικούς στους μεγάλους ιδιοκτήτες –μακροχρόνια κοινωνικά αποτελέσματα μιας φυσικής καταστροφής.

Ο άλλος μεγάλος εχθρός του χωρικού και της οικονομίας του είναι ο πόλεμος. Η καταστροφή των παραγωγικών δυνατοτήτων του εχθρού αποτελούσε μέρος της στρατηγικής των εισβολέων, τόσο αυτών που εισέβαλαν στο βυζαντινό κράτος, όσο και των βυζαντινών στρατευμάτων που διεξήγαν επιχειρήσεις σε ξένα εδάφη. Οι πολεμικές επιχειρήσεις συνοδεύονταν από το κάψιμο της σοδειάς, των δέντρων, των αμπελιών. Τα ζώα τα έσφαζε ο στρατός ή τα έπαιρνε μαζί του, ως μέρος της λείας. Οι άνθρωποι της υπαίθρου ζητούσαν καταφύγιο στα ορεινά, σε κρυψώνες που ήταν περίπου μόνιμοι στις περιοχές όπου οι εισβολές αποτελούσαν συνηθισμένο φαινόμενο. Όταν δεν μπορούσαν να κρυφτούν, κατέληγαν αιχμάλωτοι του εχθρού, που τους μετέφερε στα δικά του εδάφη. Το χρονολόγιο των πολεμικών επιχειρήσεων είναι συγκρίσιμο με το χρονολόγιο των αγροτικών εργασιών: και οι δύο δραστηριότητες ήταν ιδιαίτερα έντονες την ίδια εποχή: την άνοιξη, το καλοκαίρι και το φθινόπωρο. Επομένως, οι επιδρομές, όχι μόνο κατέστρεφαν την παραγωγή και τις παραγωγικές δυνατότητες, αλλά εμποδίζαν και τους χωρικούς στις εργασίες τους, επηρεάζοντας έτσι αρνητικά τη σοδειά της επόμενης χρονιάς. Παρατεταμένες και επαναλαμβανόμενες πολεμικές επιδρομές μπορούσαν να έχουν μακροχρόνια αρνητικά αποτελέσματα τόσο δημογραφικά όσο και οικονομικά: κάτι τέτοιο συνέβη στη Θράκη, με τις ετήσιες εισβολές του τσάρου Συμεώνος, από το 893 ως το 927, και πάλι στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα<sup>4</sup>. Δεν ξενίζει, επομένως, το γεγονός ότι οι περίοδοι ειρήνης είναι και εποχές σχετικής ευημερίας στην υπαίθρο, ενώ οι επιπτώσεις του πολέμου κυμαίνονται από δυσάρεστες μέχρι καταστροφικές, από το χάσιμο της σοδειάς ενός έτους μέχρι αποψίλωση της υπαίθρου.

Ο κοινωνικός περίγυρος των ανθρώπων της υπαίθρου προσδιοριζόταν από το χωριό και την οικογένεια. Το βυζαντινό χωριό είναι, στη βασική και συνηθισμένη μορφή, ένας οικισμός μικροκαλλιεργητών, ανεξάρτητα από το αν οι κάτοικοί του είναι ιδιοκτήτες και πληρώνουν τους φόρους τους στο κράτος ή αν πληρώνουν ενοίκιο και μέρος του φόρου τους σε γαιοκτήμονες, εκκλησιαστικούς ή κοσμικούς. Στη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή εποχή, τα περισσότερα χωριά αποτελούνταν από έναν οικισμό, με τα σπίτια χτισμένα κοντά το ένα στο άλλο, ενώ τα χωράφια βρίσκονταν έξω από την κατοικημένη περιοχή, αλλά μέσα στην περιφέρεια του χωριού, αν θεωρήσουμε το χωριό ως οικονομική ενότητα. Σε άλλες περιπτώσεις, βρίσκονται αγροτικά σπίτια διάσπαρτα και περιτριγυρισμένα από τα χωράφια τους. Ορισμένα χωριά (π.χ. το Γομάτου, στη Μακεδονία, το 14ο αιώνα), είχαν ένα οχυρωμένο περιτείχισμα, στο οποίο κάποιοι, τουλάχιστον, από τους χωρικούς διατηρούσαν ένα οίκημα.

Για τα σπίτια των χωρικών δεν ξέρουμε πολλά πράγματα, ίσως και λόγω της ευτέλειας των υλικών με τα οποία ήταν χτισμένα: ξύλο, καλάμια καλυμμένα με λάσπη, τούβλα<sup>5</sup>. Είχαν μικρά δωμάτια, σίγουρα κάποια αυλή και έναν κήπο, όπου καλλιεργούνταν λαχανικά. Σίγουρα επίσης, αν και δεν υπάρχουν ρητές μαρτυρίες, θα υπήρχαν στην αυλή μερικές κόττες και ίσως ένα γουρούνι. Πιθανότατα, εκεί βρίσκονταν οι υπόγειες αποθήκες, κάτι σαν ρηχά πηγάδια, όπου αποθήκευαν ή έκρυβαν τα σιτηρά τους οι χωρικοί<sup>6</sup>.

Η οικογένεια λειτουργούσε όχι μόνο ως μονάδα αναπαραγωγής και κοινωνικοποίησης των παιδιών, αλλά και ως μονάδα παραγωγής και προστασίας. Στις εποχές στις οποίες οι πηγές μας επιτρέπουν ποσοτική προσέγγιση, δηλαδή στη Μακεδονία του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, βλέπουμε ότι ο συμπαγής πυρήνας του χωριού αποτελούνταν από νοικοκυριά με διαχρονική σταθερότητα και με συγγενικούς μεταξύ τους δεσμούς. Σίγουρα, τέτοια θα ήταν η σύνθεση του χωριού και σε άλλες εποχές και περιοχές, τουλάχιστον όταν έχουμε να κάνουμε με οικισμούς κάποιας αρχαιότητας. Το νοικοκυριό, στη συνηθέστερη μορφή του, περιλάμβανε ένα ζευγάρι και τα παιδιά του, δηλαδή μια πυρηνική οικογένεια. Συχνά, όμως, η οικογένεια ήταν κάθετα διευρυμένη, συμπεριλαμβάνοντας και μέλη της προηγούμενης γενιάς,

δηλαδή τους γονείς ενός τουλάχιστο από τους συζύγους, ενώ σπανιότερες είναι οι περιπτώσεις συγκατοίκησης δύο ή περισσότερων ζευγαριών. Αν η πυρηνική δομή των νοικοκυριών είναι η πιο κοινή, παραμένει γεγονός ότι στους συγγενείς τους έβρισκαν καταφύγιο αυτοί που ατυχούσαν στη ζωή τους: χήροι και χήρες που πήγαιναν να μείνουν με τους γιους, γαμπρούς ή αδελφούς τους: ορφανά που κατέφευγαν στ' αδέρφια ή στους θείους τους: ανύπαντρες κοπέλες, η πιο απροσπάτευτη ανθρώπινη ύπαρξη στο χωριό, που συγκατοικούσαν με παντρεμένους συγγενείς τους. Η οικογένεια, λοιπόν, πρόσφερε μια μορφή προστασίας –χωρίς να ξεχνάμε και τις περιπτώσεις που οι συγγενείς αποφάσιζαν να εκμεταλλευτούν τα ορφανά που τους είχαν εμπιστευτεί<sup>9</sup>. Η σημασία της οικογένειας στη ζωή και την ψυχοσύνθεση των χωρικών τεκμηριώνεται και από το γεγονός ότι φαίνεται να ανάγεται στο Βυζάντιο η νεοελληνική συνήθεια να βαφτίζονται τα παιδιά με ονόματα συγγενών, κυρίως, βέβαια, των παππούδων και των γιαγιάδων, αλλά συχνά και άλλων συγγενών. Αυτή η συνήθεια είναι γνωστή στην άρχουσα τάξη του Βυζαντίου, τουλάχιστον από τον 11ο αιώνα. Τη βρίσκουμε, όμως, και στον αγροτικό πληθυσμό.

Η χωριάτισσα συνήθως μένει έξω από τις αναλύσεις της αγροτικής κοινωνίας που κάνουν οι ιστορικοί. Κι όμως, η γυναίκα δεν ήταν ένας βωβός και άβουλος θεατής των όσων συνέβαιναν στη βυζαντινή ύπαιθρο. Κατ' αρχάς, η χωριάτισσα, όπως και οι εξαδέλφες της στην πόλη, είχε δική της περιουσία, συνήθως προικιά, παρ' όλο που υποθέτει κανείς ότι δεν είχε τη διαχείριση αυτής της περιουσίας. Ο άντρας ήταν, συνήθως, ο αρχηγός του νοικοκυριού. Όταν, όμως, ήταν σόγαμπρος ή από οικογένεια φτωχότερη από την οικογένεια της γυναίκας, τα πράγματα άλλαζαν. Ο άντρας έμενε στο πατρικό της κοπέλας: τα παιδιά μπορούσαν να πάρουν ως οικογενειακό όνομα το πατρικό όνομα της γυναίκας, το οποίο διατηρούσε και η ίδια. Οι χήρες ήταν κάτοχοι της περιουσίας τους, τη διαχειρίζονταν και συχνά εμφανίζονται ως αρχηγοί νοικοκυριών, ακόμη και νοικοκυριών που συμπεριλάμβαναν άντρες, πράγμα που σημαίνει ότι οι γυναίκες είχαν επωμιστεί και τις φορολογικές υποχρεώσεις του νοικοκυριού<sup>10</sup>.

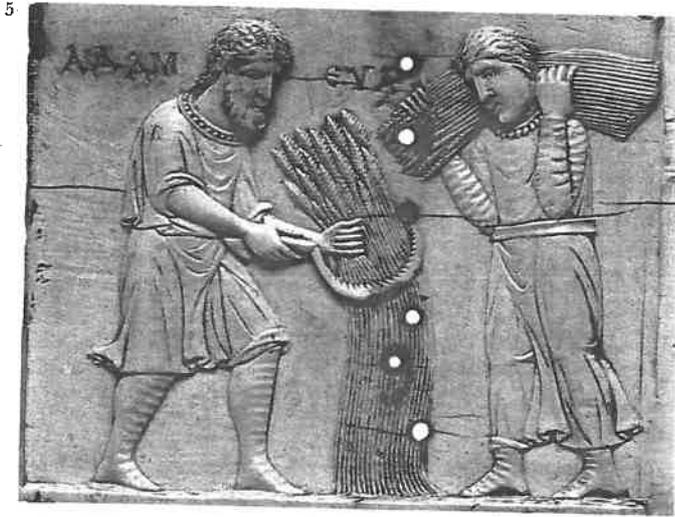
Όσον αφορά τη συμμετοχή της γυναίκας στην παραγωγή και τις αγροτικές εργασίες, οι πηγές μας δεν επιτρέπουν, δυστυχώς, να αποκτήσουμε σαφή εικόνα, επειδή λειτουρ-



γούν υπό το βάρος μιας διπλής ιδεολογικής τοποθέτησης: ότι μια γυναίκα με προίκα δεν επιτρέπεται να εργάζεται, και ότι μια γυναίκα, εν πάση περιπτώσει, δεν πρέπει να βρίσκεται μακριά από το σπίτι της και από κατοικημένες περιοχές, γιατί εκεί παραμονεύουν διάφοροι κίνδυνοι. Αυτή η γενική τοποθέτηση πρέπει να ίσχυε και για τις γυναίκες της υπαίθρου, πράγμα που εξηγεί την αιδήμογα σιωπή των πηγών ως προς τη γυναικεία ενασχόληση με αγροτικές εργασίες. Αργά και πού, υπάρχουν τέτοιες μνείες: βλέπουμε τις Βλάχες που, ντυμένες αντρικά, έβοσκαν πρόβατα ακόμη και στο Άγιον Όρος και πήγαιναν στους μοναχούς γάλα, τυριά, μαλλί και ψωμί –πηγή μεγάλου σκανδάλου–, τις γυναίκες της Αιτωλοακαρνανίας που θέριζαν ή τρυγούσαν – γιατί τα εργατικά χέρια δεν επαρκούσαν, μας λέει ο Ιωάννης Απόκαυκος<sup>11</sup>. Ο ίδιος, αναφέρει ένα επεισόδιο που ζωντανεύει την εικόνα που έχουμε για τη βυζαντινή ύπαιθρο. Ο τόπος είναι η περιοχή της Άρτας και ο χρόνος οι αρχές του 13ου αιώνα. Άντρες και γυναίκες μαζεύουν σταφύλια σε γειτονικούς αμπελώνες που ανήκουν σε δύο διαφορετικούς

5. Ο Αδάμ και η Εύα εργάζονται μαζί στο θερισμό. Πλακίδιο κιβωτιδίου από ελεφαντόδοντο, 10ος ή 11ος αιώνας, Νέα Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο.

6. Η Εύα και ο Αδάμ στο σιδηρουργείο. Λεπτομέρεια από κιβωτιδίδιο από ελεφαντόδοντο, τέλη 10ου-αρχές 11ου αιώνα, Cleveland, Μουσείο Τέχνης.



ιδιοκτήτες. Οι γυναίκες μπαينوβγαίνουν στο αμπέλι, κουβαλώντας τα σταφύλια. Μπορεί κανείς να φανταστεί τα τραγούδια, τα πειράγματα, το κολατσιό, σίγουρα με κρασί. Ο επιστάτης ενός από τους αμπελώνες αρχίζει να παρενοχλεί τις εργάτριες του άλλου αμπελώνα: ορμάει απάνω τους καθώς μπαينوβγαίνουν, τις αγγίζει και δεν σταματάει, παρά τις παραινέσεις του άλλου επιστάτη. Τελικά, οι δύο άντρες έρχονται στα χέρια και ο ερωτύλος επιστάτης φονεύεται. Ένας βυζαντινός ηθικολόγος θα έβγαζε το συμπέρασμα ότι οι γυναίκες δεν πρέπει να δουλεύουν μαζί με άντρες, γιατί τους βάζουν σε πειρασμό.

Το σύνολο των πηγών, μεταξύ των οποίων και οι καλλιτεχνικές πηγές, για παράδειγμα, οι απεικονίσεις του Αδάμ και της Εύας σε πυξίδες από ελεφαντοστό, μας επιτρέπουν να εκφράσουμε κάποια συμπεράσματα ως προς το θέμα αυτό. Το πιθανότερο είναι ότι οι γυναίκες δεν όργωναν και δεν



έσπερναν, αν και δεν μπορούμε να το αποκλείσουμε, σε εξαιρετικές περιπτώσεις ή σε πολύ φτωχές οικογένειες. Αντίθετα, οι γυναίκες έπαιρναν μέρος στο θερισμό, στον τρύγο και πιθανώς και σε άλλες αγροτικές εργασίες, μια που πολύ λίγα και προνομιούχα μέλη της κάθε κοινωνίας έχουν την οικονομική δυνατότητα να εφαρμόσουν τα ιδεολογικά της πρότυπα. Ο κήπος, που βρισκόταν δίπλα στο σπίτι, ήταν αναμφίβολα ευθύνη της γυναίκας. Η γυναίκα, δηλαδή, εργαζόταν στις πιο παραγωγικές εργασίες, στον κήπο και στα αμπέλια.

Οι γυναίκες ύφαιναν τα ρούχα της οικογένειας και, όχι σπάνια, νομίζω, υφάσματα για την αγορά. Η συμμετοχή τους σε άλλες βιοτεχνικές δραστηριότητες μας είναι άγνωστη και η ενδιαφέρουσα απεικόνιση της Εύας να βοηθάει τον Αδάμ στο σιδηρουργείο δεν αρκεί για να τεκμηριώσει τέτοιου είδους ασχολίες<sup>12</sup>.

Ούτως ή άλλως, η σημαντικότερη συμβολή της βυζαντινής αγρότισσας ήταν η αναπαραγωγή του ανθρώπινου δυναμικού της αυτοκρατορίας. Οι δημογραφικές παράμετροι ήταν τέτοιες, ώστε οι γυναίκες έπρεπε να γεννούν πολλά παιδιά, για να δουν ορισμένα από αυτά να επιβιώνουν, να ενηλικιώνονται και να τεκνοποιούν με τη σειρά τους.

Η εποχή, στην οποία κυρίως αναφερθήκαμε εδώ, είναι εποχή γενικής δημογραφικής και οικονομικής άνθησης για το Βυζάντιο. Είναι μια άνθηση που ρίζα και στήριγμά της είχε τον αγροτικό πληθυσμό, άντρες και γυναίκες, τους ανθρώπους του καθημερινού μόχθου.

#### ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Από τις πολλές μελέτες για την αγροτική οικονομία και κοινωνία, μνημονεύουμε τις εξής: Kaplan 1992. Lefort 1982. Lefort 1985, σ. 195-234. Harvey 1989. Bryer 1986, σ. 45-80. Λαΐου-Θωμαδάκη 1987. Βλ. επίσης τα άρθρα των A. A. Bryer, J. Lefort και A. Laiou στο *Economic History of Byzantium* (υπό εκτύπωση). Παραμένουν πάντα χρήσιμες οι πληροφορίες που έχει συλλέξει ο Φ. Κουκουλές, τ. Ε', 1952, σ. 245 κ.ε.
2. A. Laiou, στο *Economic History of Byzantium*.
3. Varf 1922, Constitutio XI. 11, σ. 36-37.
4. Για μια επισκόπηση του αγροτικού χρονολογίου, βλ. Laiou 1999, σ. 67-77.
5. Hopkins 1983, σ. 91. D. Rathbone, στο Hopkins 1983, σ. 46.
6. Laiou 1999.
7. Mojsilović-Popović, *ODB*, «Houses». Kaplan 1992, σ. 115 κ.ε.
8. Kaplan 1992, σ. 60, 124-125.
9. Βλ. π.χ., Laiou 1992, σ. 157 κ.ε.
10. Βλ. Λαΐου-Θωμαδάκη 1987, κεφάλαια Γ' και Δ'.
11. Petridès 1909, σ. 17-18.
12. Goldschmidt – Weitzmann 1930, αρ. 67.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ

Ακαδημαϊκός

Καθηγήτρια Βυζαντινής Ιστορίας, Harvard University